

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Юридичний інститут

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИН- НОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Випуск XXIII

м. Івано-Франківськ, 2010

ВИНА ЯК УМОВА ДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

УДК 346.19;347.122;347.132.6

Зростання ролі та значення цивільно-правового договору у житті юридичних осіб, звільнення волі контрагентів від прямого впливу завдань, що виходили від державних органів, і утвердження принципу свободи договору одночасно загострюють проблему договірної дисципліни. Договірні відносини за участі юридичних осіб досягли високого рівня розвитку, при цьому зросли масштаби можливих збитків, які можуть досягати астрономічних розмірів. Досить часто збиткові наслідки тих чи інших дій проявляються через тривалий проміжок часу, ускаднуючи тим самим можливість визначення причинного зв'язку між протиправним порушенням та його наслідками.

Феномен цивільно-правової, а власне, і договірної відповідальності яскраво проявляє себе також через ту обставину, що «практично у будь-якій судовій справі вирішується питання щодо відповідальності» [1, с. 7]. А тому можна цілком погодитись з образним порівнянням, що «разом із власністю, цивільна відповідальність виступає одним із стовпів, на котрих тримається уся система цивільного права» [2, с.87].

Традиційно в юридичній літературі виділяють наступні умови, за яких настає відповідальність боржника за порушення зобов'язань: протиправна поведінка (порушення договору); наявність шкоди або збитків; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкідливими наслідками, що настали; вина правопорушника [3, с.700; 4, с.10; 5, с. 83].

Найбільш проблемним і таким, що викликає гострі дискусії у науці цивільного права виступає питання щодо визначення поняття вини, як підстави договірної відповідальності в цілому, і вини юридичної особи, зокрема. З огляду на це, варто вкотре звернутись до теоретико-правового аналізу даної правової категорії, що й становитиме мету даної статті.

При цьому, слід одразу зауважити, що підходи до розуміння вини у країнах романо-германської та англо-саксонської системи права суттєво різняться. Так, у країнах загальної системи права, на відміну від країн континентальної правової системи, вина не виступає головним елемен-

том відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Відтак, обсяг відповідальності не ставиться в залежність від форми вини.

Хоча сьогодні спостерігається тенденція до відмови від принципу вини, як однієї із необхідних умов цивільно-правової відповідальності. Про це свідчать, зокрема, випадки відповідальності без вини, які стали основою для широкого застосування страхування цивільної відповідальності, поширення домовленості щодо неустойки, яку правомірно розглядати, як один із різновидів безвинної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань тощо.

У радянський період панувала «психологічна» концепція, за якою поняття вини розкривалось через психічне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Так, О.С. Іоффе, писав, що під виною розуміють психічне ставлення особи до вчиненої нею протиправної дії чи бездіяння, а також до наслідків, які наступають, в зв'язку з цією протиправною дією [8, с.128]. Подібної позиції дотримувались й інші науковці радянського періоду [9, с.32; 10, с.130-131]. Втім, як правильно зазначається у правовій літературі, цивілістичній науці є «чужими» кримінально-правові погляди на вини, як один із елементів складу правопорушення, які виступають як певне гіпотетичне психічне ставлення правопорушника до своїх дій і їх наслідків [6, с.721]. На переконання Є. Годеме, таке розуміння вини виступає відображенням змішування цивільної та кримінальної відповідальності, відшкодування шкоди та кримінального покарання [7, с.320-321].

Без сумніву, що той внесок, який зроблений цивілістами радянської доби залишається авторитетним і в умовах сьогодення. Проте, незважаючи на теоретичну значущість даного підходу, сучасні реалії економічного життя вимагають пошуку дещо нових шляхів у розробці цього питання. Виключно суб'єктивна характеристика «психологічної» концепції, вираженої через психічну форму ставлення особи до власної поведінки виглядає досить сумнівно. Критерій оцінки вини боржника не обмежується виключно його психічними переживаннями при вчиненні правопорушення. Цивільний обіг не стоїть на місці, він весь час ускладнюється, набирає масштабів, вимагаючи тим самим не лише суб'єктивних, а й об'єктивних оцінок. Саме тому «психологічна» концепція вини відповідає сутності договірної відповідальності не у повній мірі.

На цьому ґрунті виникає ще одна концепція трактування вини – це, так звана, «поведінкова» теорія, відповідно до якої під виною розуміють невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. Так, на думку Б.І. Пугінського та Д.Н. Сафіулліна, під виною суб'єкта майнових відносин слід розуміти існування двох обставин, на основі яких виникають підстави для накладення відповідальності. По-перше,

наявність у боржника реальних можливостей для належного виконання. По-друге, неприйняття ним усіх необхідних заходів щодо недопущення порушення, відвернення шкоди [11, с.216-217]. Об'єктивне розуміння вини - відзначає Н.В. Козлова, відповідає основоположним принципам цивільно-правового регулювання: рівності учасників відносин, презумпції їх добросовісності, розумності та солідарності інтересів [12, с.185].

Надання пріоритету «поведінкової» концепції перед «психологічною» знаходимо у наукових роботах А.Л. Ткачука, який переконаний, що для цілей договірної відповідальності перша із концепцій є більш адекватною. Автор вважає, що сутність вини полягає в тому, що вона є факультативним елементом договірної відповідальності та являє собою допоміжний правовий засіб узгодження, оптимізації законних інтересів кредитора й боржника шляхом розподілу між ними ризику порушення договірних зобов'язань [13, с.15]. Напевне саме з таких міркувань сучасний український законодавець у ЦК передбачив випадки покладення відповідальності незалежно від вини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 612 ЦК боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення.

Сьогодні у цивільному законодавстві збережено принцип винної відповідальності (за винятком випадків, прямо передбачених законом) як щодо фізичних, так і юридичних осіб. Але ми не можемо стверджувати про цілковите втілення у ЦК чи то психологічної, чи то поведінкової концепції. Іншими словами, в основу розуміння вини законодавцем покладено суб'єктивно-об'єктивний критерій. Так, відповідно до ч.1 ст. 614 ЦК особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.

Таким чином, при розкритті поняття вини у формах умислу або необережності ми маємо не що інше, як використання психологічної концепції. Говорячи про дані форми вини, О.С. Іоффе зауважував, що умисел включає елемент наміру, а необережність – результат недодержання вимог уважності, турботливості, завбачливості, дотримуватись яких було необхідним для виконання зобов'язання. При необережності відсутнє конкретне, проте є абстрактне передбачення можливості шкідливих наслідків. Але в той же час автор вважав, що у випадках, коли дана конкретна особа, володіючи великим досвідом і високою кваліфікацією могла б дотриматись значно вищих вимог, проте цього не зробила, її слід визнавати винною. І, навпаки, при таких же обставинах, коли через не підготовленість порушник не міг дотриматись навіть указаних загальних

вимог, якщо цю непередготовленість не можна поставити йому у вину, мова може йти про звільнення від відповідальності [8, с.132-134].

Разом з тим, відсутність вини доводиться особою, котра порушила зобов'язання. Так, відповідно до абз. 2 ч.1 ст. 614 ЦК особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання (ч.2 ст. 614 ЦК). У даній нормі дуже чітко прослідковуються положення «поведінкової» концепції.

Отже, підхід до розуміння вини, як умови договірної відповідальності не може бути тільки суб'єктивний, а повинен містити у собі й об'єктивні характеристики, що відповідають вимогам ринкової економіки. Іншими словами, сьогодні поняття вини носить об'єктивно-суб'єктивний характер.

Особливо дискусійною у цивілістиці виступає проблема, пов'язана із розумінням вини юридичної особи. У наукових роботах знаходимо найрізноманітніші позиції з даного приводу - від пояснення сутності вини юридичної особи через «психічне ставлення» до допущених порушень зі сторони її працівників або органів до категоричного несприйняття концепції «психічного ставлення» щодо відповідальності останньої.

Втім, у поглядах науковців можна простежити позиції щодо нездатності «психологічного» підходу розкрити сутність вини юридичної особи [14, с.88-89]. Вважаємо, що до такої позиції варто прислухатись, адже дійсно, перенесена із кримінального права у площину цивільного «психологічна» концепція розрахована на осіб фізичних, але ж учасниками цивільних правовідносин є також і юридичні особи, для яких не є властивими психічні переживання до вчиненого правопорушення та його правових наслідків. Більше того, цивільне право розраховане, в першу чергу, на регулювання договірних, а не позадоговірних відносин, закріплюючи в основному обов'язки, за порушення яких навряд чи важливе ставлення порушника до факту правопорушення.

Викликає інтерес позиція Б.І. Пугінського, котрий щодо юридичних осіб, як особливих суб'єктів цивільного права, пропонує застосовувати «поведінкову» концепцію поняття вини, хоча в якості загального правила вважає за доцільне використовувати «психологічну» теорію [15, с.66]. Водночас, з таким підходом погодитись важко, адже усі учасники цивільних правовідносин є рівними, а закріплення за різними суб'єктами цивільного права неоднакових критеріїв для визначення їх вини не буде співзвучним із принципом рівності.

Інші цивілісти ототожнюють вину юридичної особи з виною її колективу або окремих працівників. О.С. Іюффе був переконаний, що оскільки «юридична особа – це організований колектив, який володіє колек-

тивною свідомістю та колективною волею, то вона здатна і до такого свідомо-вольового ставлення, яке утворює зміст вини. Вина юридичної особи може проявитись у винних діях її працівників, вчинених у зв'язку з трудовими функціями, вона може бути також роззосереджена між різними підрозділами юридичної особи, коли вина конкретного працівника виключається» [8, с.137]. Подібної позиції притримувався також і Т.В. Смірнов. Автор вважав, що правопорушення вчиняються лише окремими членами колективу. Через те вину юридичної особи складає вина окремого працівника, котрий допустив порушення при виконанні своїх трудових (службових) обов'язків [16, с.270-271].

На нашу думку, такий підхід щодо розуміння вини юридичної особи сформувався під впливом теорії колективу, яка користувалась значною популярністю в радянський період і є її своєрідним відображенням. Разом з тим, є певні сумніви, що за допомогою теорії колективу можна якісно розкрити суть вини юридичної особи. Видається, тієї обставини, що юридична особа діє через осіб фізичних, є недостатньо для ототоження її вини та вини фізичних осіб, котрі її наповнюють, адже це не змінює правового становища останньої, як суб'єкта цивільного права, зокрема, в частині самостійності волі та цивільно-правової відповідальності. Прихильники теорії колективу у сучасному ЦК можуть знайти приклади, які в аспекті вини юридичної особи протрактують з її позиції. Так, варто навести ч. 1 ст. 1172 ЦК, де передбачено правило, згідно з яким юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Але у даному випадку не слід змішувати різні за своєю правовою природою поняття: відповідальність юридичної особи за дії своїх працівників і вину самої юридичної особи та вину окремих її працівників чи трудового колективу. Тим більше, що у контексті вищенаведеної статті відповідальність за дії працівників при виконанні ними своїх трудових обов'язків несуть не лише юридичні, а й фізичні особи.

На нашу думку, при визначенні поняття вини юридичної особи слід пам'ятати, що вона є штучно створеним суб'єктом права. Тому вину юридичної особи необхідно розглядати крізь призму специфічних способів реалізації її дієздатності. Мова йде про те, що дієздатність юридичної особи реалізується одним із можливих способів: через дії її органів або належним чином уповноважених представників, а також учасників, у передбачених законом випадках. Але той факт, що дієздатність юридичної особи реалізується через дії осіб фізичних, не впливає на самостійність останньої, як суб'єкта цивільного права. Дії юридичної особи є її самостійними діями, як учасника цивільно-правових відносин. Відтак, вину юридичної особи варто розглядати не як вину її органів чи учасни-

ків, а її власну вину, як самостійного суб'єкта цивільно-правової відповідальності. Правильність даного положення можна підтвердити ч. 1 ст. 96 ЦК, у якій передбачено самостійність відповідальності юридичної особи за своїми зобов'язаннями. Даною нормою сучасний законодавець ставить крапку у дискусіях з цього приводу.

Таким чином, у підсумку всього вищезазначеного вважаємо, що вина, як необхідна умова договірної відповідальності, носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Вина ж юридичної особи – це її власна вина, як самостійного суб'єкта цивільно-правової відповідальності.

1. Хохлов В.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора / В.А. Хохлов. – Тольяти, Толпи, 1996.
2. Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву: возмещение вреда – функции, виды, границы / В.Варкалло. – М.: Прогресс, 1978. – 225 с.
3. Цивільне право України: Підручник. У 2-х кн.-Книга 1 / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.
4. Канзафарова І.С. Договірна відповідальність юридичних осіб у комерційному обігу: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / І.С.Канзафарова. – К., 1999. - 19 с.
5. Посохов С.П. Ответственность за нарушение договорных обязательств в праве Российской Федерации и стран Европейского Союза: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сергей Петрович Посохов.- М., 2006. – 172 с.
6. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга 1: Общие положения: Изд. 3-е.- М.: Статут, 2001.- 848 с.
7. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ / Пер. с фр. И.Б. Новицкого. - М.: Юриздат, 1948.- 500 с.
8. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
9. Рабинович Ф.Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия / Ф.Л. Рабинович. – М.: Юрид. лит., 1975. - 168 с.
10. Самощенко И.С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И.С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1963. – 286 с.
11. Пугинский Б.И., Саффуллин Д.Н. Правовая экономика: проблемы становления. – М., Юрид. лит.-1991.-240 с.
12. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица по российскому гражданскому праву: Дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.03 / Козлова Наталья Владимировна.- М., 2004.- 735 с.
13. Ткачук А.Л. Значення вини у відносинах договірної відповідальності за порушення договірних зобов'язань: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / А.Л. Ткачук. – К., 2002.- 22с.
14. Успенский Л.Н. Очерки по юридической технике / Л.Н. Успенский. – Ташкент. – 1927.

15. Пугинский Б.И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б.И. Пугинский // Советское государство и право. - 1979. - №10. – С.63-70.
16. Смирнов В.Т. Обоснование деликтной ответственности юридических лиц / В.Т. Смирнов // Проблемы гражданского и административного права. – Отв. ред. Б.Б. Черепяхин, О.С. Иоффе, Ю.К. Толстой.– Л., Изд-во ЛГУ, 1962.-342 с.

Зозуляк О.І.

ВИНА, ЯК УМОВА ДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу поняття вини, як однієї з умов договірної відповідальності в цілому, та вини юридичної особи, зокрема. Автор статті доводить, що вина у цивільному праві носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Вина ж юридичної особи – це її власна вина, як самостійного суб'єкта цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: договірна відповідальність, умови договірної відповідальності, вина, юридична особа, вина юридичної особи.

Зозуляк О.І.

ВИНА, КАК УСЛОВИЕ ДОГОВОРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

Статья посвящена теоретико-правовому анализу понятия вины, как одного из условий договорной ответственности в целом, и вины юридического лица, в частности. Автор статьи доказывает, что вина в гражданском праве носит объективно-субъективный характер. Вина же юридического лица – это её собственная вина, как самостоятельного субъекта гражданско-правовой ответственности.

Ключевые слова: договорная ответственность, условия договорной ответственности, вина, юридическое лицо, вина юридического лица.

Zozuliak O.I.

GUILT AS CONDITION OF CONTRACTUAL LIABILITY OF ENTITIES

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the concept of guilt as a condition of contractual liability in general, and because of the entities, in particular. On the analyses norms of the civil code of Ukraine, the author proved, that the guilt in civil law is an objective-subjective nature. Guilt of the entities is it own guilt, as an independent entity liability.

Keywords: contractual liability, terms of contractual liability, guilt, entities, guilt of the entities..